

NIBIO

NORSK INSTITUTT FOR
BIOØKONOMI

Setrene i Sjodalen 50 år etter

Feltarbeid i 1969 og 2019

NIBIO RAPPORT | VOL. 6 | NR. 120 | 2020

Kari Stensgaard

Divisjon for kart og statistikk

TITTEL/TITLE

Setrene i Sjødalen 50 år etter. Feltarbeid i 1969 og 2019.

FORFATTER(E)/AUTHOR(S)

Kari Stensgaard

DATO/DATE:	RAPPORT NR./ REPORT NO.:	TILGJENGELIGHET/AVAILABILITY:	PROSJEKTNR./PROJECT NO.:	SAKSNR./ARCHIVE NO.:
15.10.2020	6/120/2020	Åpen	530202	17/02651-8
ISBN:	ISSN:	ANTALL SIDER/ NO. OF PAGES:	ANTALL VEDLEGG/ NO. OF APPENDICES:	
978-82-17-02651-8	2464-1162	62		

OPPDRAAGSGIVER/EMPLOYER:

Internt oppdrag

KONTAKTPERSON/CONTACT PERSON:

Kari Stensgaard

STIKKORD/KEYWORDS:Seterkultur, seterhus, seterlandskap,
kulturminner, refotograferingMountain farm culture, summer farming houses,
summer farming landscape, cultural heritage,
rephotographing**FAGOMRÅDE/FIELD OF WORK:**

Landskapsovervåking

Landscape monitoring

SAMMENDRAG/SUMMARY:

Rapporten dokumenterer fotografering og registrering i et seterområde i Sjødalen i Vågå i 2019. Arbeidet refererer til et etnologisk registreringsarbeid utført samme sted 50 år tidligere, i 1969. Seterhus og seterbruk betraktes i et 50 års tidperspektiv, men også i nåtid ved sammenligning med andre seterområder i samme landsdel. Bilder fra 1969 er refotografert i 2019.

LAND/COUNTRY:

Norge

FYLKE/COUNTY:

Innlandet

KOMMUNE/MUNICIPALITY:

Vågå

STED/LOKALITET:

Sjødalen

GODKJENT /APPROVED

Hildegunn Norheim

NAVN/NAME

PROSJEKTLEDER /PROJECT LEADER

Kari Stensgaard

NAVN/NAME

NIBIONØRSK INSTITUTT FOR
BIOØKONOMI

Forord

Seterlandskapet er høyt verdsatt i Norge. Setrene er enestående tidsvitner om levesett og ressursbruk i jordbruket. Tradisjonell seterdrift har gått mye tilbake det siste hundreåret, og setre og seterområder er ute av bruk eller brukes på nye måter. I mange tiår er det blitt påpekt at tidligere åpne arealer gror igjen og at verdifull bygningsarv er i ferd med å gå tapt.

Det er behov for mer kunnskap om setrene, for bevisstgjøring blant folk flest, og for at myndighetene innen landbruk og kulturminnevern skal ha et godt grunnlag for å vurdere virkemiddelbruk og støtteordninger. NIBIO landskapsobservasjon er derfor opptatt av å følge utviklingen i seterlandskapet.

På 1960- og 70-tallet foregikk det en storstilt vassdragsutbygging i Norge. Det bidro til økonomisk vekst og bedre livsvilkår for folk flest. Men i disse tiårene fikk også naturvern økt oppmerksomhet i samfunnsdebatten, særlig konflikten mellom kraftutbygging og landskapsvern.

I 1969 finansierte Norges Vassdrags- og Elektrisitetsvesen et stort etnologisk feltarbeid i Sjudalen i Vågå. Fjellaldalen var vurdert som aktuell for utbygging til tross for sine mange gamle setre, andre utmarksanlegg og beiteområder. Seks unge etnologer/etnologistudenter og en fotograf fra Institutt for folkelivsgransking ved Universitetet i Oslo sto for feltarbeidet. I tillegg deltok to konservatorer fra De Sandvigske Samlinger på Lillehammer.

I årene som fulgte fortsatte de etnologiske undersøkelsene i områder langs andre vassdrag i og rundt Jotunheimen og Breheimen, som også skulle vurderes for utbygging. Arbeidet blir i dag gjerne kalt Høyfjellsundersøkelsene.

I 2019 var det 50 år siden Sjudalsregistreringene ble foretatt. Seterdrifta i Norge har gjennomgått store endringer i denne perioden. Den grundige dokumentasjonen i Sjudalen og de andre områdene i Høyfjellsundersøkelsene gir en gylden mulighet til å se på utvikling i seterbruk og setermiljøer over tid.

Gjennom kontakt med etnolog Arne Lie Christensen, nå pensjonist, som var prosjektleder for arbeidet i Sjudalen, har vi fått tilgang til feltmaterialet fra 1969. Vi retter en stor takk til Arne for engasjerte samtaler og til Line Esborg på institutt for kulturstudier og orientalske språk ved Universitetet i Oslo for tilrettelegging av materialet.

I Sjudalen vil vi spesielt takke Kai Valbjør og Pål og Elin Grev for gjestfri mottakelse og for innføring i Sjudalens fortid og nåtid. Vi vil også takke Ola Kaurstad, Liv Hanslien, Helge Sandbu og Arne Løken for hyggelige og informative telefonsamtaler.

Ås, 15.10.20

Kari Stensgaard

Innhold

Sammendrag	5
1 Innledning	7
1.1 Kort presentasjon av Sjudalen	7
1.2 Feltarbeid i Sjudalen 50 år etter	10
2 Sjudalen i 1969	13
2.1 Tradisjonelle setre, nysetre og fellesetre.....	14
2.2 Drift på setrene.....	19
3 Sjudalen i 2019: sett med tilbakeblikk mot 1969	21
3.1 Bruk av setrene.....	21
3.2 Seterhus.....	26
4 Sjudalen i 2019: sett med sideblikk mot andre seterområder i Oppland	34
4.1 Bruk av setrene.....	34
4.2 Seterhus.....	35
4.2.1 Hva står igjen av tradisjonelle seterhus	36
4.2.2 Seterhusenes tilstand.....	36
4.3 SEFRAK.....	38
5 Omfanget av seterdrift i Norge	39
5.1 Melkeproduksjon i 1969 og 2019	40
5.2 Utfordringer for seterdrifta	40
6 Lokalt engasjement for setrene.....	43
7 Refotografering – bildepar fra 1969 og 2019	44
Referanser	61

Sammendrag

Rapporten fra 1969 beskriver et seterbruk på hell for de gamle tradisjonelle setrene, men stor aktivitet på «nysetrene» som ble etablert etter krigen. Det gjelder både melkeproduksjon og fôrproduksjon. 50 år etter er bildet gjenkjennelig, men likevel noe endret. Melkeproduksjon er blitt for tungvint og uøkonomisk for andre enn fellesetrene. For nysetrene, som eies av gårder med lite areal i bygda, er fôr dyrking på setervollen fortsatt av stor betydning. På de tradisjonelle setrene drives i hovedsak beite og fritidsbruk. Vintersetring har spilt en stor rolle i Sjødalen, og samlingen av setre fra denne driftsmåten er unik i nasjonal sammenheng.

Metode

Det er mange grunner til at folk ikke makter – eller ønsker – å holde hus og arealer i hevd. Vi setter de enkelte setrene inn i en større sammenheng med hensikt å tydeliggjøre utviklingstendenser. Ved å sette tall på hva setrene inneholder av bygningstyper i dag og hvilke tilstand bygningene er i, kan vi få et klarere inntrykk av hva som står igjen, hva som er tapt og hva som står i fare for å bli borte.

I tidligere undersøkelser har vi kartlagt situasjonen på setre i nåtid. I Sjødalen har vi, med utgangspunkt i beskrivelser og bilder fra 1969, en unik mulighet til å se på utvikling i løpet av 50 år.

Vi har sammenlignet Sjødalen med seg selv med 50 års mellomrom, og vi har sammenlignet Sjødalen i nåtid med seterområder i Gudbrandsdalen og Oppland. Disse områdene har også godt bevarte setre. Her benytter vi data samlet inn i en tidligere undersøkelse, dokumentert i NIBIO-rapport 88/2017 «Hvordan står det til på setra?». Denne undersøkelsen refereres også til som «landsundersøkelsen».

Vi bruker refotografering til å belyse kontinuitet og endring i setermiljøer og omgivelser.

Kort oppsummert hva vi fant

I Sjødalen fant vi et særlig godt bevart setermiljø. Gjengroing av tidligere beiteareal rundt setrene er dominerende her som i andre områder, men setertunene er i uvanlig god hevd. Et mangfold av bygningstyper er bevart og det er lite ytre endringer på bygningene. Det er også lite innblanding av nye hus. Imidlertid er det også i Sjødalen forfall og tap av gamle seterhus og særegne hustyper.

Tre ulike setertyper

I Sjødalen står det setre som ble anlagt til ulik tid. Flere av de tradisjonelle setrene, som har vært brukt til både sommer- og vintersetring, er dokumentert tilbake til 1600-tallet, men det har trolig vært setring i området mye lenger tilbake i tid. Etter siste krig ble det ryddet nye setre; enkeltsetre for ku og fellessetre for geit. Noen av disse «nysætrin» forble slåtteteiger, uten fjøs og melkeproduksjon, og vi holder dem utenfor undersøkelsen. Med NIBIOs tellemåte ser vi på 2 fellessetre og 6 andre nysetre, samt 15 tradisjonelle setre, tre av dem flyttet og endret på 1900-tallet.

De ulike setertypene har ulikt bygningsinnhold og ulike mønstre for bruk.

Drift sett med tilbakeblikk

Fellesetrene har vært i drift med melkeproduksjon hele perioden, men antall brukere eller medeiere har minket fra i alt åtte i 1969 til tre i 2019.

I 2019 er melkeproduksjonen nedlagt på alle setre bortsett fra fellesetrene.

Både i 1969 og i 2019 var det mer aktivitet på de nyere setrene enn på de tradisjonelle. Alle nysetrene driver fortsatt fôrproduksjon på setervollen. På en fjerdedel av de tradisjonelle setrene drives det også fôrproduksjon, men de fleste holder setervollen noenlunde åpen med beiting.

Det er flere tradisjonelle setre som har beiting på setervollen i 2019 enn det var i 1969.

Bruk sett med sideblikk

Det er mer bruk av setrene i Sjudalen enn setrene i utvalgene i Gudbrandsdalen og Oppland. Det gjelder både slått/beite, melkeproduksjon og fritidsbruk.

Melkeproduksjonen er lav i alle områdene. Sjudalen ligger høyest med 8,5 prosent (2 av 23 setre). Relativt få setre er helt ute av bruk, dvs. at de verken har drift eller fritidsbruk. I utvalget Oppland gjelder dette 10 prosent, i Sjudalen 8,5 prosent og i Gudbrandsdalen som helhet bare 5 prosent.

Hus på de tradisjonelle setrene

Setrene er gamle og har uvanlig mange og solide bygninger for setring både sommer og vinter. Det er hus til ulike funksjoner: stue, eldhus, stall, kufjøs, geitefjøs og løe, og ofte også fjøs for ungdyr, naust og egen hytte for arbeidshjelp (karstugu). På en av setrene står det også ei smie.

To tradisjonelle setre ble flyttet og nyetablert tidlig på 1900-tallet, den ene fordi det ble bygd hotell på stedet, den andre på grunn av rasfare. Bygningsinnholdet på begge setrene ble endret i prosessen. En tredje setre ble solgt, med nesten alle hus, til De Sandvigske Samlinger på Maihaugen i 1930-åra.

Det er bygd store flerfunksjonelle uthus med fjøs, stall, høyrom og redskapsrom på tre tradisjonelle setre i mellomkrigstida,. Trolig gikk noen eldre fjøs, løer og staller tapt i denne moderniseringen.

En av setrene bygde et turistanlegg på setra på 1970-tallet, med påfølgende stor endring av bygningsmiljøet. En annen av setrene startet seterdrift på nytt på 1990-tallet etter langt opphør, og drev melkeproduksjon i nye 25 år. Seterhusene ble rustet opp og bygningsmiljøet noe endret.

På de tradisjonelle setrene har det altså falt fra flere hus, spesielt uthus, både før og etter 1969. Noen setre blir ikke holdt i god hevd i dag. Setermiljøet samlet sett kan likevel betraktes som uvanlig godt bevart.

Hus på nysetrene

Nysetrene har stue, fjøs, eldhus og ofte flere mindre uthus. De har ikke stall eller naust, og bare én av nysetrene har løe. Fellessetrene har ekstra stor stue, stort fjøs og et par mindre uthus.

Bygningsmiljøene står omtrent som for 50 år siden. Noen få hus er fjernet, og noen fler er kommet til, hovedsakelig mindre uthus. Et fjøs er nylig revet og erstattet av et nytt på samme plass.

Hva slags hus er tapt

Det er spesielt eldhus og fjøs på de tradisjonelle setrene som er blitt borte den siste femtiårsperioden. Flere løer og staller ble borte tidligere. Det gamle særegne fjøset med måsåtre er det bare tre eksemplarer igjen av.

SEFRAK

Det er større andel SEFRAK-registrerte hus i Sjudalen enn i utvalgene i Gudbrandsdalen og Oppland. Registreringene er også spredd på flere hustyper i Sjudalen enn i de andre områdene. Det indikerer at Sjudalen har størst innslag av gamle hus på setrene, og et større mangfold av bygningstyper.

Gjengroing

I refotografiene er det tydelig å se resultater av at det går færre beitedyr i områdene rundt setrene. Setertun og setervoll ligger nå som lysåpninger i en tilvoksende skog. Arealene nær inntil setrene, der dyra sto og ventet før de gikk til fjells og før de fikk komme inn til kveldsstell, var tidligere nedtråkket og åpne. I dag er disse arealene grodd til og det står bjørk og furu helt inntil gjerdet. Bare i Griningsdalen der geitene har beitet årlig i 60 år, holdes beitelandet åpent og skoggrensa ligger på samme nivå i 2019 som i 1969.

1 Innledning

Rapporten fra Sjudalen er den første i en serie rapporter med registreringer og beskrivelser fra seterområder rundt Breheimen/Jotunheimen. Seterområdene er ulike med hensyn til tilgjengelighet og sosiale kår i eldre tid. De har hatt ulik bruk, ulik byggeskikk og ulike tradisjoner. I undersøkelsene finner vi derfor ulik tematisk vektlegging, men seterhus og setertradisjoner er hele tiden det sentrale tema. I 1969 var *kulturlandskap* som begrep og innfallsvinkel ikke fullt befestet i de natur- og kulturfaglige miljøene, men det kom sterkere inn i undersøkelsene de seinere årene.

De fire feltukene i Sjudalen i 1969 resulterte i et stort materiale med oppmålinger, tegninger og beskrivelser av hus, tun, båter og bruer, og det er arkivert over 700 svart-hvitt-bilder tatt av prosjektets egen fotograf, Arthur Sand. Det ble videre foretatt intervjuer med 28 personer, de aller fleste født før 1900. Seterdrift og annen utmarksbruk er beskrevet i nåtid (1969) og bakover i tid. Rapporten fra arbeidet er trykket i tre opplag, som alle ble utsolgt. Originalmaterialet finnes i dag på Universitetet i Oslo, institutt for kulturstudier og orientalske språk (UiO, IKOS).

I følgende områder ble det gjort registreringer:

1969 Sjudalen i Vågå

1970 Tesse i Vågå og Lom

1971 Høydalen i Lom

1971 Mørkridsdalen i Luster

1972 Billingen, Åsen og Nyseter i Skjåk

1972 Jostedalen i Luster

1973 Loen i Stryn

1974 Oppstryn i Stryn og setergrender i Skjåk

1.1 Kort presentasjon av Sjudalen

Sjudalen ligger i Vågå kommune og betegner området fra Gjendeosen i sør til Randsverk i nord, samt sidedalen Griningsdalen i øst. Innsjøen Gjende ligger på 984 meters høyde i Jotunheimen nasjonalpark. Elva Sjoa renner ut av Gjende, nordover gjennom Øvre og Nedre Sjudalsvatn og ned til Hindseter. Dalen er her åpen og vid med bratte dalsider opp i høyder på mellom 1 400 og 2 200 meter. Fra Hindseter og nordover får dalen V-karakter, og elva renner her gjennom fosser og trange gjel som Stuttgongfossen og Ridderspranget. Videre renner elva østover ned i Heidalen og ender opp i Gudbrandsdalslågen ved tettstedet Sjoa.

I 1973 ble Sjoa vernet mot kraftutbygging gjennom Verneplan for vassdrag. Områdets urørthet og store natur- og kulturverdier utgjorde grunnelsen for vern.

Undersøkelsesområdet vårt ligger i øvre del av dalen. Det strekker seg ca. en mils vei fra nordenden av Øvre Sjudalsvatn til Hindseter, og en drøy mils vei østover inn i Griningsdalen. De fleste setrene i dette området ligger høyere enn 900 meter over havet. Hele området ligger i Langmorkje statsalmenning.

Setrene i Sjudalen hører til gårder i flere deler av Vågå. Avstand mellom gård og seter er fra 4,5 til 6 mil.

Omgivelsene er spektakulære, med den store strie elva som danner flere vann i dalbunnen, omkranset av høye fjell, ofte snøkledd også på sommerstid. Fra alle setrene, eldre og nye, er det vid utsikt.

Sjødalen. Toporaster WMS fra Kartverket. Kommunegrense lagt på i NIBIOs kartløsning Kilden.

Arkeologiske funn vitner om flere tusen års bruk av området. Det er funnet rester etter steinalderboplasser ved både Øvre og Nedre Sjødalsvatn, og i dalen og dalsidene er det funnet fangstgroper, kullgroper og slagg etter jernutvinning. Det er også to gravminner fra jernalderen i Griningsdalen.

Etter at turistene inntok norske fjell, har turistnæring i ulike former vokst fram i Sjødalen. Veien gjennom dalen er en hovedinnsfartsvei til Gjende og Jotunheimen. Innenfor undersøkelsesområdet er det et hotell, en «krambu», en nå nedlagt overnattingsbedrift og flere campingplasser. Begge overnattingsbedriftene ble bygd opp på tidligere setre. Det er også bygd hyttefelt i dalen. Hyttene ligger usjenert til, uten å sette preg på landskapet.

Setring er dokumentert tilbake til 1600-tallet, men har antagelig foregått i flere hundreår før dette.

For 100 år siden, i begynnelsen av 1900-tallet, var det drift på alle setrene i Sjødalen. Alle dro til seters om sommeren og flere drev også vintersetring. «Vinterlego» er det lokale navnet på denne skikken.

Dette var en driftsform hvor kjøttproduksjon var viktigere enn melkeproduksjon, og hvor fôret i stor grad kom fra utmarka. I utmarka lå beitet, og der drev man omfattende innsamling av reinlav, eller «måså» og beit (bjørkekviser) som tilleggsfôr. Under oppholdet på setra ble det også drevet jakt, fiske og snarefangst. Seterreisa var så lang at man trengte to dager og måtte overnatte på «kvilingssetre» på Randsverk underveis. Vintersetringen opphørte på begynnelsen av 1900-tallet. To av setrene i Russlia holdt på helt til 1938, ifølge informasjonstekster fra Hindsæter Fjellhotell.

Setrene i Russlia er av de eldste i området, men de store driftsbygningene ble bygd tidlig på 1900-tallet. Disse gamle vintersetrene har mange hus og kan framstå som egne gårdsbruk. Foto Kari Stensgaard 2018.

Den gamle krambua er et kjært kjennemerke i Sjødalen. Med lang avstand til bygda var det godt med ei bu som kunne forsyne folk med det mest nødvendige. I disse dager får krambua selskap av et kafébygg som er under bygging. Foto Oskar Pusmann 2019.

Sjødalen har forsynt mennesker med mat og annet råstoff i uminnelige tider. Her står vi ved kullgroper på et jernframstillingsanlegg innerst i Griningsdalen. I bakgrunnen ligger Dyrtjønnbekken felleseter for geit. Foto Kari Stensgaard.

1.2 Feltarbeid i Sjødalen 50 år etter

Når NIBIO besøker Sjødalen i 2019, betrakter vi setrene i et 50 års-perspektiv. Basert på registreringsmaterialet fra 1969 ser vi på hva som har skjedd i området med hensyn til bygningsmiljøer og til bruken av setrene fram til 2019. I tillegg legger vi inn et geografisk perspektiv, der vi ser på Sjødalen i forhold til andre seterområder i samme landsdel.

Vi bruker fotografi til å se etter kontinuitet og endring i setermiljøer og omgivelser, og registrer hus for å få en tallmessig oversikt over tilstand og tap.

Fotografering

Vi har både tatt nye bilder og refotografert bilder fra 1969. For refotografering har vi konsentrert oss om bilder som viser landskap, bygningsmiljøer eller frittstående hus. Bilder av bygningsdetaljer eller bruksgjenstander er ikke refotografert.

Ved fotografering for bruk i landskapsovervåking, bruker NIBIO et standardisert system, der relevante data om fotoståsted og opptakssituasjon dokumenteres. Dette gjør det lettere å gjenta fotograferingen og få mest mulig sammenlignbare bilder. Nå er ståsted funnet og koordinatfestet, og andre data målt og notert, for rundt 100 av de 700 bildene vi fikk tilgang til fra 1969.

Bygninger: type, tilstand og konstruksjon

Bygningene er registrert med hustype og tilstand, informasjon om konstruksjon og kledning, samt eventuell SEFRAK-id. Det legges stor grad av skjønn til grunn, spesielt for tilstandsvurderingen.

Som hovedregel ser vi etter husets opprinnelig funksjon. Når huset er svært ombygd, eller når det har hatt ulike funksjoner i ulike perioder, kan det være mer relevant å se på hva huset var brukt til i siste fase av seterdrifta. Dermed blir slike kategoriseringer aldri helt konsekvente. Vi mener at de likevel gir nyttig informasjon.

Tilstandsvurderingen er gjort i hht. skjema utarbeidet for landsundersøkelsen (NIBIO 88/2017):

God tilstand	Bygningen synes intakt. Bare løpende vedlikehold nødvendig for å holde huset i god stand.
Moderat forfall	Bygningen har skader eller slitasje som bør rettes opp. Moderate tiltak nødvendig for å sette huset i god stand.
Sterkt forfall	Større tiltak nødvendig for å sette huset i god stand.
Ruin	Tak og/eller vegger er helt/delvis rast sammen. Ingen mulighet for istandsetting med eksisterende bygningsdeler.

SEFRAK

SEFRAK er et register som i hovedsak omfatter hus bygget før 1900. Registreringene er landsomfattende, men ikke absolutt fullstendige. Vi bruker SEFRAK som en indikasjon på omfanget av gamle hus i bygningsmiljøene.

Bruk av setrene

Vi noterer om det foregår melkeproduksjon og slått eller beite på setervollen. Vi ser etter tegn til fritidsbruk, eller muligheter for det, dvs. om setra har brukelige bolighus. Vi ser også etter tegn til at setra er helt ute av bruk. Vi benytter begrepet «drift» kun om seterdrift, mens betegnelsen «bruk» også kan omfatte fritidsbruk.

Informanter

Vi har hatt treff med eierne av to setre i Sjudalen, Pål Grev og Elin Hestdal Grev, og Kai Valbjør. Fire andre eiere hadde vi kontakt med via telefon.

Andre kilder

Tall for seterdrift, produksjonstilskudd og melkeproduksjon er funnet hos Statistisk Sentralbyrå, Tine, Landbruksdirektoratet og AgriAnalyse.

Felttid

Til sammen la vi ned (to personer) ca. to ukeverk i Sjudalen.

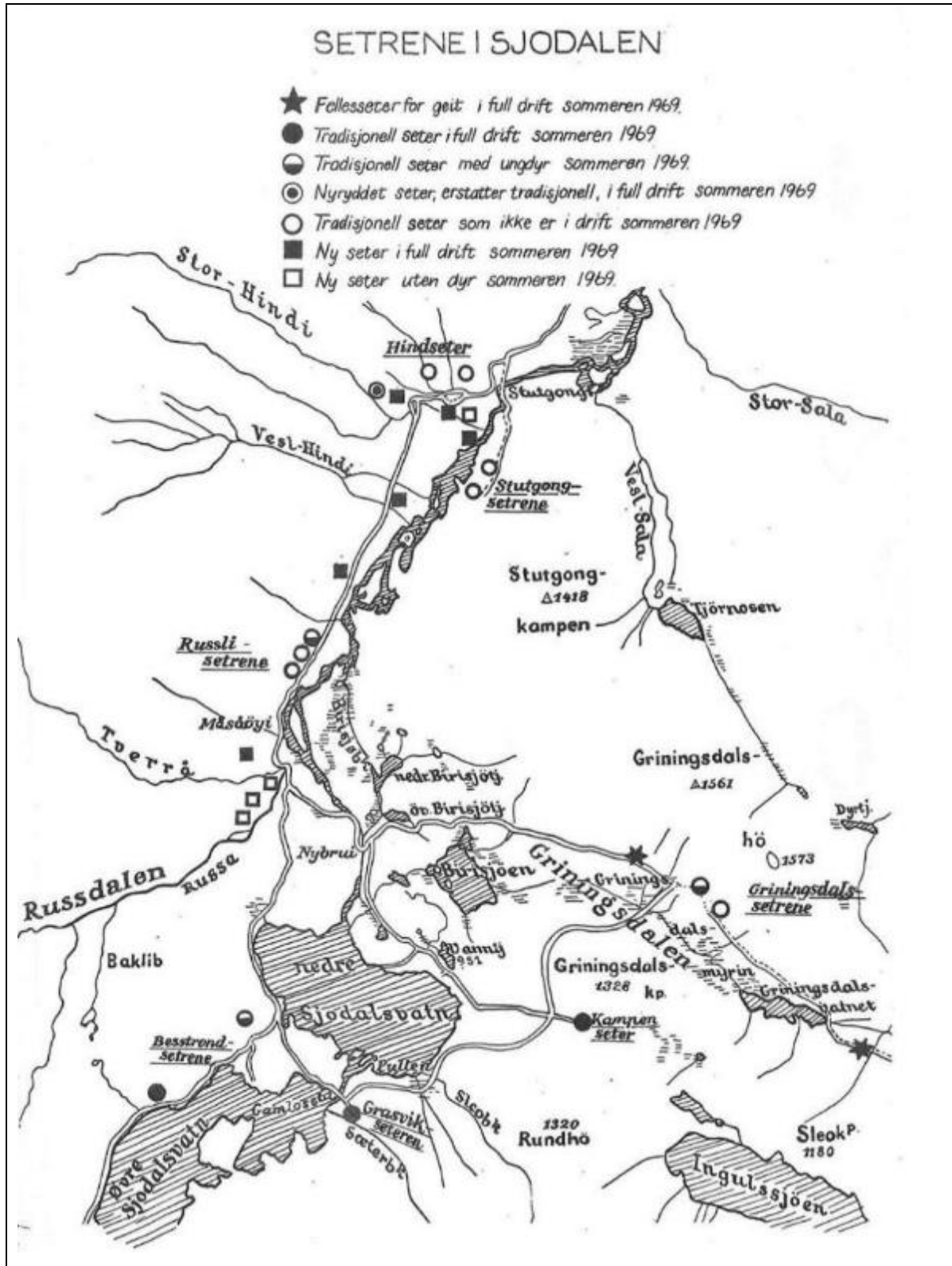
Pål Mo som eide Mosbesstrond, setra vi ser i bakgrunnen, var en viktig informant for arbeidet i 1969. Her er det barnebarnet Pål Grev som viser geograf og fotograf Oskar Puschmann hvor og hvordan de samlet inn måså i eldre tid. Foto Kari Stensgaard 2019

Kai Valbjør har innvidd oss i seterdrift i Sjudalen i fortid og nåtid. Valbjør gård har setret på Griningsdalen fellesseter for geit siden starten i 1962, og gården drev vintersetring til 1918. Far til Valbjør, Leif Løchen, var førstekonservator på Maihaugen og deltok i registreringsarbeidet i 1969. Her står Valbjør i samtale med Even Lusæter fra NRK Innlandet. Det er september og siste dag på setra før hjemflytting. Foto O. Puschmann 2019.

2 Sjodalen i 1969

Dette kartet er en av mange forseggjorte illustrasjoner i rapporten fra 1969. Her er de enkelte setrene markert, og hva slags drift de hadde dette året. Tegnet av Torill Jansen.

2.1 Tradisjonelle setre, nysetre og fellesetre

Rapporten fra 1969 angir tre typer setre, med hver sine historier. 14 setre har drevet vintersetring. De blir her kalt tradisjonelle setre. Videre ble det bygd ti såkalte nysætre og to fellesetre på 1950- og 1960-tallet. 26 setre er omtalt i alt. Undersøkelsen la størst vekt på de tradisjonelle setrene. Nysetrene er noe lettere presentert, mens fellesetrene bare er nevnt og ikke beskrevet.

Tradisjonelle setre

De tradisjonelle setrene tilhører store gårder i Vågå. Det var god tilgang på furutømmer og mange av bygningene er laftet av grove stokker. Setrene har mange og store hus. I tillegg til stue, fjøs og løe finnes stall, vedskjul og eldhus. Noen setre har egne fjøs for ungdyr eller geit. Noen har egen hytte for arbeidshjelp og flere har naust. Ingen steder i landet har vintersetringen spilt så stor rolle som nettopp i Sjødalen (A. L. Christensen 1969).

To tidligere vintersetre var blitt flyttet og endret før 1969. De kategoriseres fortsatt blant de tradisjonelle setrene. Den ene setra ble ryddet på ny rundt 1900, da eierne anla hotell på den gamle setra. Det ble ikke drevet vintersetring på den nyrydda setra, og den har heller ikke samme bygningsinnhold som de tradisjonelle vintersetrene. Den andre setra ble flyttet på 1920-tallet. Setra var plaget av skred fra fjellet den lå i le av, og det ble ryddet ny voll ca. 500 meter lenger unna fjellet. I flytteprosessen ble bare stua med til den nye plassen. Det ble bygd en ny stor driftsbygning som rommer både fjøs, stall, fôrrom og redskapsrom. I tillegg ble det satt opp ei ny stue og et vedskjul. Heller ikke her ble vintersetringen fortsatt.

Også på to av de andre tradisjonelle setrene ble det bygd store flerfunksjonelle driftsbygninger i mellomkrigstida.

Hesten hadde en sentral funksjon i vinteroppholdet på setra og alle vintersetrene har hatt stall. Hesten trengtes til å kjøre ved, måsså, vann og tømmer. Den brøyta snø og fraktet utstyr mellom gård og seter.

Tradisjonen med vintersetring og fôring med måså (reinlav) viser seg i et karakteristisk fjøsbygg. Det består av tre lafta rom, med to etasjer (trev) i den midterste delen. Det går kjørebru opp til trevet. Som regel er alle tak røstet samme vei, langsetter huset. Laven ble samlet sammen i utmarka seinhøstes, og hentet fram om vinteren. Den ble lagt på fjøstrevet til tining før den ble skyflet ned til dyra.

Nysetre

Ti nye setre ble etablert etter krigen, fra 1946 og utover i 1960-åra. De kalles «nysætrin» og alle tilhører småbruk som tidligere ikke har hatt seter. Med ekstra beite og slåtteareal i fjellet kunne disse gårdene øke drifta og antall dyr. I 1969 har bare seks av nysetrene kommet i gang med melkeproduksjon, men flere av de andre har dyrket opp areal og har dyr på beite. Bygningene på nysetrene er mindre enn på vintersetrene. Noen av bolighusene er tømra, andre bygd i reisverk, men uthusene er i hovedsak reisverkshus. Nysetrene har ingen ensartet byggeskikk, slik som de tradisjonelle setrene.

Også på nysetrene står det eldhus, ved siden av stue og fjøs, og gjerne flere mindre uthus. Stall og løe var det derimot ikke behov for lenger. Bare én nyseter har løe. Nysetrene har heller ikke naust. Naustene hørte antagelig sammen med gamle fiskeretter. Etter at Sjødalen fikk fast melkerute så tidlig som i 1925, ble arbeidet med ysting sterkt redusert. Man laget kun litt til eget bruk. Likevel var ysthus eller eldhus fine å ha til oppbevaring av melkeutstyr, og som grovkjøkken for flatbrødbakst, klesvask og annet. Derfor finner man eldhus også på setrene som ble bygd etter at melkeleveringa kom i gang.

Fellesetre

På to fellesetre for geit har flere bruk gått sammen om å bygge og drifte seteranlegget, med ansatte røktere. Begge har fire medlemmer. Setrene leverte sin første melk hhv. i 1962 og 1964 og har rundt 250 geiter hver. Disse setrene er drevet av både større og mindre gårder i Vågå. Setrene har stor stue, stort fjøs og i tillegg et mindre uthus, men de har ikke eldhus. Geitsetrene har heller ikke setervoll.

På vintersetrene trengtes mange typer hus. I 1969 sto det på den sørligste Stuttgongsetra (sett fra venstre) løe, vedskåle, eldhus, stue, stall, geitfjøs og kufjøs med trev. I dag er trevfjøs, skåle og løe borte. Foto Arthur Sand 1969.

Et uvanlig trekk ved bebyggelsen på vintersetrene er løas plassering nær inntil de øvrige bygningene. Under vintersetringen måtte budeia hente fôr i løa i flere vendinger til hvert fjøsstell, under all slags vær og fjøreforhold. For å lette dette arbeidet, måtte veien være kort og grei å holde fri for is og snø. På Austremsetra ses (fra venstre) løe, fjøs, stue med ystebu, nystue (gjestetue) og eldhus. Stallen kan skimtes i bakgrunnen mellom fjøset og stua. Foto Arthur Sand 1969.

På nysetrene er bygningene stort sett mindre og enklere bygd enn på vintersetrene. På Bulego står (fra venstre) stue, redskapshus, eldhus og et mindre uthus samlet i et tun, mens fjøset står litt unna tunet Foto Arthur Sand 1969.

På Griningsdalen felleseter for geit står ei stor stue, et stort fjøs og et par mindre uthus. Dyr tjønnbekken felleseter har samme type bygninger. Foto Oskar Puschmann 2019.

Melkelevering til meieri kom igang allerede i 1920-åra i Sjødalen, og det ble slutt på det meste av ystingen. Likevel har det vært vanlig å ha eldhus også på setre som ble bygd etter dette. Med eldhuset hadde setrene ekstra plass til å ta imot gjester. På Solheim står (fra venstre) eldhus, stue, to mindre uthus og fjøs. Foto Kari Stensgaard 2019.

På flere av setrene brukes en eldre og mindre stue til eldhus. Som her, på Kampeetra i 1969. 50 år etter har begge hus fått panel med rødbrun farge og noen flere vinduer. Eldhuset har fått rettet opp skjeve vegger, og har fått torvtak. Bildet er tatt fra taket på geitfjøsset. Foto Arthur Sand i 1969.

Stue og vedskåle på nysetra Fjellheim. Stua er borte nå, men uthuset står fortsatt. Foto Arthur Sand i 1969.

Dette trevfjøsset sto på Stuttgongen i 1969, men er siden revet. Brua opp til trevet er her fjernet. På trevet lå laven (måsån) til tørk før den ble skyflet ned til dyra i fjøsset. Små glugger i hver avdeling gir lys inn, i tillegg til dørene i hver ende av huset. Alle tak er røstet samme vei. Det står tre slike fjøs igjen i området «vårt». Et stort trevfjøs med fire rom, som før sto på Valbjørsetra, står nå på Maihaugen. Foto Arthur Sand i 1969.

Stallen på Fellese har hatt plass til fem hester. Døra til høyre er inn til hestene. Den til venstre er inn til fôrgangen, der det også er plass til seletøy og utstyr. Huset er i bedre forfatning i 2019 enn det var i 1969. Foto Arthur Sand i 1969.

2.2 Drift på setrene

I rapporten fra 1969 framgår det at setringen på de tradisjonelle setrene var på hell. Sju av dem var ute av drift dette året. På to var det full drift med melkeproduksjon og på tre andre var det dyr på beite. På en av setrene melket de geiter i tillegg til kyr, ellers var det kyrne som dominerte. På de to setrene som ble nyryddet rundt 1900 og 1920 var det også full drift, begge med kyr.

Begge fellesetrene drev melkeproduksjon på geit. Også seks nysetre hadde full drift, alle med kyr. Dyrene beitet hovedsakelig i utmarka, og vollene ble delvis slått og delvis beita.

Antallet dyr på de tradisjonelle setrene var fra 11 til 32 kyr. På de to nysetrene vi har informasjon om gikk det henholdsvis 5 kyr og 8 kyr. På begge geitsetrene holdt man rundt 250 dyr.

På de tradisjonelle setrene var det innleide budeier. Alle var dedikerte personer som arbeider for mye trivsel og lite lønn.

På fellesetrene var det lagt inn melkemaskin fra starten av. De andre setrene drev fortsatt med håndmelking, både de tradisjonelle og de nye.

Fjellbeitet og graset på vollen var særlig viktig for nysetrene, som hadde mindre og kanskje dårligere arealer i bygda enn storgårdene.

Både på nysetrene og de tradisjonelle setrene ble det snakket om å investere i melkemaskin og etablere felles drift. På småbrukene var det problemer med tid til å drive setra samtidig med arbeid hjemme på gården, og innleie av arbeidskraft var blitt for dyrt. Problemet med å få tak i budeie beskrives som en direkte årsak til at drifta var lagt ned på flere av de tradisjonelle setrene.

Rapporten forteller videre at setrene ikke drev turisme. Noen få hus ble leid ut til jegere eller turister, ellers var de i privat bruk. Vi kjenner ikke til omfanget av fritidsbruken i 1969.

På Grasvika er det 14 melkekyr i 1969. Inntil et par år før hadde gården også geiter. Helga Ramen og ektemannen Hans er røktere. Kyrne beiter i utmarka på dagen. Her slippes de inn for melking. Foto Arthur Sand 1969.

På Mos Besstrand er Signe Bakke budeie i 1969. Hun steller 11 kyr og 34 geiter, som alle beiter i utmarka. Kalvene holdes inngjerdet på setra. Foto Arthur Sand 1969.

3 Sjodalen i 2019: sett med tilbakeblikk mot 1969

For å kunne sammenligne med metode for seterregistrering brukt i landsundersøkelsen (NIBIO 88/2017), lager vi vår egen telling av setrene i Sjodalen. Til de tradisjonelle setrene inkluderes de tre setrene som var blitt flyttet og fikk endret bygningsmiljø (Grasvika, Håkenstad og Valbjør). Dette gir 15 tradisjonelle setre. Av nysetre tar vi med kun de seks som har hatt melkeproduksjon, og vi har med de to fellesetrene for geit. Alt i alt 23 setre.

3.1 Bruk av setrene

I 2019 er det bare de to fellesetrene som driver melkeproduksjon. De har vært i full drift helt siden starten, men antall medlemmer er redusert fra åtte til tre i 2019. De som har sluttet med setring, har også lagt ned geitebruket på gården. Brukene som fortsatt driver har økt dyretallet, men det totale geitetallet på setrene er redusert fra rundt 500 i 1969 til rundt 400 i 2019.

Ideen om felles drift, som eiere av både nysetre og tradisjonelle setre syslet med i 1969, ble aldri omsatt i praksis. Nysetrene som var uten drift i 1969 forble slåtteteiger, og ikke hva vi vil kalle seter i dag. Av nysetrene var det Fjellheim og Løken som holdt på med melkeproduksjon lengst. Løken ga seg i 1993 og Fjellheim rundt 2010. Fjellheim gård sluttet med melkeproduksjon mens Løken har fortsatt. Løken har høstkalving og ingen melking om sommeren.

Én av de tradisjonelle setrene som var ute av drift i 1969, var Lunde i Russlia. Her rustet man opp fjøset og startet med ny drift i 1992. Da gården seinere moderniserte drifta, fikk større besetning og installerte melkerobot, ble det for upraktisk å drive på setra. Setringen ble avvirket i 2015.

Grasvika var den siste tradisjonelle setra som drev melkeproduksjon i Sjodalen. Eierne ga seg både med dyr og setring i 2017.

På de tradisjonelle setrene er det nå fire som er helt ute av drift (mot sju i 1969). På fire setervoller blir graset slått. På de øvrige sju setrene foregår det beiting.

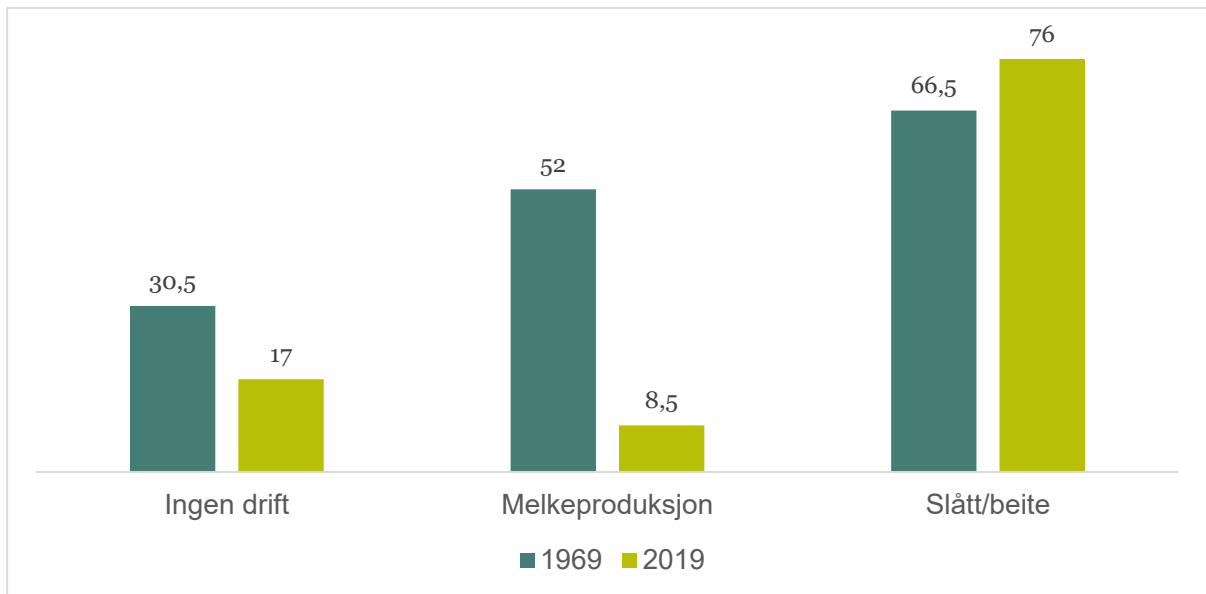
I 2019, som i 1969, ser vi at kulturenga på setervollen er viktigere for nysetrene enn for de tradisjonelle setrene. De seks nysetrene slår fortsatt setervollen. Også på nysetrene som aldri fikk melkeproduksjon, blir graset slått. Både i 1969 og utover på 70-tallet ble flere av setervollene utvidet gjennom nydyrking.

Fra produksjonssøknadene framgår det at fire av setereierne ikke driver landbruk i 2019. Setervollen kan likevel være leid ut til andre for slått eller beite.

Fem setereiere driver melkeproduksjon med ku i 2019, men ikke på setra. Fire av dem har dyr på beite i Sjodalen, men de fleste dyrene holdes hjemme. Ytterligere seks gårder driver med sau eller ammekyr og de fleste beiter en periode i Sjodalen. Kjøttfe på frittgående beite er et nytt innslag etter 1969, og det sies at omfanget vil øke.

Eierne bruker setra mye i fritiden. Når det gjelder turisme er det også i dag, som i 1969, slik at enkelte hus lånes ut til bekjente eller turister, men i all hovedsak brukes setrene privat.

På en av setrene har det i en mellomperiode (ca. 1975 – 1990) vært drevet turisme. Det ble bygd opp et tun med tilbud om mat og overnatting nedenfor det gamle setertunet, nær hovedveien.

Figur 1: Drift på Sjødalssetrene i 1969 og 2019. Tall i prosent.

I Griningsdalen har gjerdene fått stå rundt et gjengroingsforsøk som forsker Torstein H. Garmo på Norges Landbrukshøgskole, nå Norges miljø- og biovitenskapelige Universitet, satte i gang på 1980-tallet. Det tettvokste vierkrattet står i stor kontrast til arealene rundt, der geitene holder vegetasjonen nede. Geitene holder skoggrensa på samme nivå i 2019 som i 1969. Til høyre i bildet skimtes Ormebolet forsøksstasjon, et skur som var feltstasjon for Garmo sine beitegranskinger gjennom flere år. Bak til venstre kan vi se Griningsdalen felleseter for geit. Foto Oskar Puschmann 2019.

Setereierne bruker setrene mye i fritida. Elin Hestdal Grev stortrives på Mosbesstrond. Foto Kari Stensgaard 2019.

De fleste setervollene blir slått eller beita, men det er ikke alle som holdes i god hevd. Her er ungdyr på beite ved Hindseter. Foto Kari Stensgaard 2019.

Sau av rasen gammelnorsk spælsau steller vollen på Valbjørsetra. Fargen på slipsene markerer hvor mange lam den enkelte søya har ansvar for. Foto Kari Stensgaard 2018.

Saueflokken med kvit spælsau roer ned noen dager på Nordalsetra etter sommeren på fjellbeite. Foto Oskar Puschmann 2019.

Om få dager skal geitene hjem til gården etter tre måneder på setra. Geitene fra Valbjør produserer omtrent 40 prosent av årlig mjølkemengde på utmarksbeite ved setra. Eierne frykter for at skjerpede krav til melke kvalitet kan spenne bein for utmarksbeitinga. Saueflokken har trukket ned fra fjellet og holder seg nær setra. De kjenner nok også at sesongen er på hell. Foto Kari Stensgaard 2019.

Tre hester og en okse delte beite på Fjellheim i 2018. Foto Kari Stensgaard.

3.2 Seterhus

Det er usikkert å se av gamle bilder hvor god tilstand et stående hus var i da bildet ble tatt. Derfor samler vi registreringskategoriene «god tilstand», «moderat forfall» og «sterkt forfall» i et romslig kategori kalt «stående bygning». Denne kategorien får følgende en stor spennvidde.

Bildene fra 1969 kan gi inntrykk av at flere av dagens stående hus var i moderat forfall, og at standarden innenfor kategorien «stående bygning» er blitt noe høyere.

Med utgangspunkt i stående bygningsmasse i dag, kan vi si at utviklingen i bygningsmiljøene på setrene har gått i fire retninger de siste 50 årene: kontinuitet, ny drift, turisme og forfall.

Kontinuitet

Setrene er bevart mer eller mindre som de var i 1969. For Vågå finnes det flybilder tilbake til 1964. På de litt uklare bildene kan man se at lokaliseringen av bygninger på disse setrene er så å si identisk med dagens situasjon. Befaring og bakkefotografering kan bekrefte at det i stor grad er de samme bygningene som står der nå. Noen hus er flyttet på. På fem av de tradisjonelle setrene ser vi ingen endringer. På én seter er det satt opp et nytt hyttetun, men det er lagt utenfor setertunet.

Bygningene holdes stort sett i hevd. Bare få hus er fjernet eller kommet til.

Ny drift

Én av de tradisjonelle setrene tok opp igjen drift med melkeproduksjon etter lang tids pause. I den sammenhengen ble fjøs og stue rustet opp, og det ble gjort noen endringer med andre hus. Driften holdt i nye 23 år før setringen opphørte i 2015. Anlegget framstår som en vel bevart seter i dag.

Turisme

På en annen av de tradisjonelle setrene ble det bygd opp et turistanlegg midt på 1970-tallet. Det ble bygd et tun med restaurant/kafe, bolighus for vertskapet, redskapshus, telefonkiosk og overnattingshus nedenfor de gamle setertunet, nær veien. Samtidig ble flere av de gamle seterhusene bygd om til gjestehus, og flere nye hus ble satt opp til gjestehus. Driften pågikk til rundt 1990. Nå er alle bygningene ute av bruk. I bortre ende av setervollen sto det flere hytter allerede i 1969. Disse er påbygd og modernisert siden da, og stadig i bruk.

Forfall

På tre av de tradisjonelle setrene står bygningene til forfalls. Bolighusene er lafta i solid tømmer og står godt, men er ikke i brukbar tilstand. Flere andre hus er fjernet, sammenrast eller i sterkt forfall.

Et par av setrene plassert under «Kontinuitet» preges også av å ha lite oppfølging og står etter vårt syn i fare for å havne i gruppa «forfall».

Ytre endringer

Det er lite ytre endringer på husene. Det er blitt noe mer panel på tømmerveggene og noe mer maling, alt i nøytrale brune og rødbrune farger. Noen få dører og vinduer er flyttet på, og flere hus har fått betong utenpå tørrmuren i fundamentet. Det er blitt en god del mer bølgeblikk på uthusene og nokså mange flere torvtak på seterstuene. Spontakene på de store uthusene fra 1900-tallet er borte. Trådgjerder har stedvis tatt over for stakittgjerder, som en driftsmessig nødvendighet. Enkelte solcellepanel er kommet til, men det er ingen flaggstenger å se på setertunene, og ingen plattinger, panoramavinduer eller portaler.

Nye hus

Tilskudd av hus er kommet i form av mindre uthus og hus for fritidsbruk. Hytter som er satt opp, er i hovedsak eldre hus.

Det er noe byggeaktivitet også i 2019. På en av nysetrene er det satt opp et nytt fjøs, på samme plass og etter samme form som det gamle fjøset. Dette var slitt og ble revet for få år siden. På en annen nyseter er et eldhus akkurat fjernet og nytt hus er under bygging.

Tap av hus

Tap av hus har skjedd vesentlig på de tradisjonelle setrene. Det er spesielt eldhus og fjøs som er gått tapt i den siste femtiårsperioden. Det særegne trevfjøset står bare på tre setre i 2019. Ett er blitt borte etter 1969.

En bygningstype som det øyensynlig har vært liten interesse for å ta vare på, er avkjølingshus eller avkjølingskummer. Vi har sett fem, kanskje seks avkjølingsinnretninger på setrene. Én av dem er i god stand mens det bare er rester igjen av de andre.

Setra på Storrviksbesstrond står til forfalls. Nedenfor setertunet, nær veien, ble det bygd opp et turistanlegg med tilbud om mat og overnatting på 1970-tallet. Flere av seterhusene ble bygd om til gjestehus. Nå er også denne drifta avviklet. Foto Oskar Puschmann 2019.

Hustyper og telling

Gjenbruk har vært vanlig i bygningsmiljøer i utmarka. Blant annet kunne ledige hus på gården bli flyttet til setra for ny bruk, og gamle seterhus som var blitt for små eller slitt, kunne gis en ny funksjon.

Gjenbruk gjør kategorisering av hustyper utfordrende. Som hovedregel ser vi etter husets opprinnelig funksjon, men av og til fungerer det dårlig, for eksempel når huset er svært ombygd, eller når det har hatt ulike funksjoner gjennom tidene. I Sjudalen har vi avveket fra prinsippet om opprinnelig funksjon og hovedsakelig holdt oss til hva huset var brukt til i siste fase av seterdrifta, men heller ikke dette er absolutt konsekvent. For eksempel teller vi det gamle eldhuset som siden ble karstugu som eldhus. Det gamle selet som i årtider ble benyttet som eldhus, kaller vi også eldhus. Der karstugu og eldhus er bygd sammen til hytte, deler vi opp igjen og teller to hus.

Karstuguene er plassert i kategorien «andre hus» i tabellen under, som viser antall stående bygninger. De store flerfunksjonelle driftsbygningene teller som «fjøs». Av tabellen framgår det at det av gamle

seterhus spesielt er eldhus og fjøs som er gått tapt i den siste femtiårsperioden. Løene viser liten tallmessig endring i denne perioden, men flere løer var forfalt allerede før 1969. Tilveksten av «andre hus» på nysetrene består vesentlig av mindre uthus.

Tabell 1: Antall stående bygninger på 15 tradisjonelle setre og 8 nysetre i 1969 og 2019

	Stue	Eldhus	Fjøs	Stall	Løe	Hytte, annek	Andre hus	SUM
Trad. seter 1969	16	13	18	12	9	5	17	90
Trad. seter 2019	16	10	13	11	7	15	22	94
Nyseter 1969	8	5	8	0	1	0	9	31
Nyseter 2019	9	4	8	0	1	0	16	38

Setre med tradisjonelle seterhus bevart

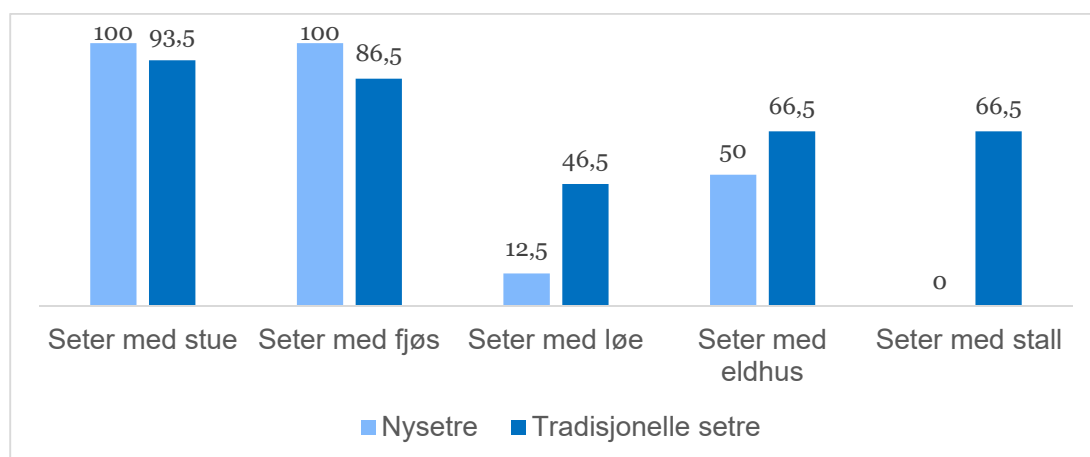
Den kulturhistoriske verdien av et seteranlegg er størst når bygningene er i brukbar stand, når det er lite innblanding av nye elementer som ikke har med setringen å gjøre, og når anlegget er mest mulig komplett. Derfor ser vi på hva de enkelte setrene har igjen av tradisjonelle seterhus i 2019.

Det mangler én stue for å få full pott på de tradisjonelle setrene. Denne stua står på museum på Maihaugen, og er i fin form. Tre stuer i området er tømt for innhold, kanskje med tanke på oppussing, og er ikke mulige å bruke. Men tømmerveggene står solide og godt, og bygningene må klassifiseres som stående.

Noen setre har hatt flere fjøs; både for kyr og for ungdyr eller geit. Derfor ser resultatene for fjøs bra ut, til tross for at flere gamle kufjøs er blitt borte siden 1969. Dersom kolonnen hadde omfattet bare kufjøs, ville andelen setre med fjøs ha vært 66,5 prosent.

For løer, eldhus og staller kommer frafallet på de tradisjonelle setrene tydelig fram.

Den lave andelen løer og staller på nysetrene kommer ikke av tap, men av at disse setrene ikke har hatt slike hus.

Figur 2: Andel setre med tradisjonelle seterhus i stående tilstand i 2019. Tall i prosent.

På Kampen seter ligger avkjølingskummen praktisk til midt på tunet. Melkerampa sto utenfor eldhuset like ved, men er borte nå. Det var hensiktsmessig med kort avstand mellom avkjøling og rampe. Melkespanna skulle stå klare på rampa med kald og nyrørt melk når melkebilen kom. Foto Kari Stensgaard 2019.

Avkjølingshus og kjølekummer har hatt en svært viktig funksjon på setrene, men de er ikke de mest prangende byggverkene og heller ikke de mest verdsatte i ettertid. Ofte finner vi bare rester av innretninger i bekken. Dette ser vi også i andre seterområder. Avkjølinga på Storrviksbestrand er her i fullt forfall. Foto Kari Stensgaard 2019.

Da nysetrene ble etablert på 1900-tallet var det slutt på å bygge uthus i tømmer. Flere av innhusene på disse setrene er imidlertid tømra. På Nordal står et reisverksfjøs for en mindre buskap. Fem melkekyr holdt til her i 1969. Foto Kari Stensgaard 2019.

På nysetra Løken kom det opp nytt fjøs i 2019, på plassen etter det gamle som var slitt og måtte rives. Fjøset er til bruk for høstbære kyr, og det er ikke planer om melking i setersesongen. Foto Kari Stensgaard 2019.

Hva skal man bruke gamle hus til når opprinnelig funksjon har opphørt? Stallen på Helle er bygd om til hytte. Møkkkluka er plugget igjen og huset har fått ildsted og pipe, og et vindu ut mot dalen. Foto Kari Stensgaard 2019.

På Austrem har stallen fått en ny plass på tunet, og den har fått solide fundamenter å stå på. Foto Kari Stensgaard 2019.

Seterstua på Fellese er svært gammel og har nylig gjennomgått en fullstendig restaurering. Huset er tredelt. Først kommer man inn i et forrom, deretter stue/oppholdsrom, og innerst ostbua, lagerrom for melk og melkeprodukter. Flere av seterstuene i Sjødalen har lignende grunnplan, med lik (opprinnelig) vindusplassering og med inngang på enden av langveggen. Det borte vinduet erstatter trolig en eldre glugge i ostbua. Ifølge Anders Sandvig på Maihaugen er dette en stueplan typisk for Vågå og Sjødalen. (Sandvig 1942). Foto Kari Stensgaard 2018.

En skrøpelig utseende løe på Storrviksbesstrond i 1969 er siden blitt rustet opp og bygd om til gjestehus. Foto Arthur Sand.

Den samme løe i 2019, sett fra en annen vinkel. Nye hus i nærheten vanskeliggjør refotografering fra samme ståsted. Kortveggen er den samme på begge bildene. Foto Kari Stensgaard.

4 Sjodalen i 2019: sett med sideblikk mot andre seterområder i Oppland

NIBIO gjennomførte nylig, i løpet av sju somre, en undersøkelse av setermiljøer spredt rundt i landet. Arbeidet er beskrevet i NIBIO-rapport nr. 88/ 2017: *Hvordan står det til på setra? registrering av setermiljøer i perioden 2009–2015*. 300 områder á 5x5 kilometer i 17 fylker ble befart i felt og nær 1700 seteranlegg ble registrert. Deler av dette materialet er egnet til sammenligning med undersøkelsen i Sjodalen.

På reisene rundt i seter-Norge i perioden 2009 til 2015 så vi et seterlandskap i sterk endring. Seterbruken har forskjøvet seg fra produksjon over mot fritidsbruk, og gjengroingen er markant. I tillegg til endel flott bevarte seteranlegg, så vi utbredt forfall, bortfall av seterhus, innblanding av hytter, og en standardheving bort fra enkelheten og nøkternheten som preget de gamle setrene.

Av de 1700 setrene vi registrerte, hadde 4 % melkeproduksjon. På ca. 30 % ble grasset på setervollen utnyttet – enten ved slått eller beite, og på en snau prosent drev man turisme. På ca. 60 % av setrene var det mulighet for fritidsbruk. 27 % hadde ingen form for bruk og var forlatt til forfallet, halvparten av disse besto bare av tufter og ruiner.

Av setrene som hadde minst én stående bygning (1460 anlegg) manglet det stue på en fjerdedel. Fjøs manglet på halvparten og løer manglet på tre fjerdedeler. Dette er klare uttrykk for tap av bygningsarv.

Fra den landsdekkende undersøkelsen trekker vi her ut to utvalg som vi kan sammenligne sjodalssetrene med. I det første utvalget trekker vi ut andre setre vi har registrert i Gudbrandsdalen. Det viser seg at alle hører til i Nord- og Midt-Gudbrandsdalen. Områdene har geografisk nærhet og antatt stor likhet i kultur og tradisjoner. Klima og bevaringsforhold burde også være nokså likt i områdene. For ytterlig å nærme oss sjodalssetrene tar vi i utvalget bare tatt med setre som ligger 850 meter over havet og høyere, og som er tilgjengelige med bil eller traktor/ATV med maks 5 minutters gange fra parkering. Vi lager også et utvalg av setre vi har registrert i hele Oppland fylke, med de samme begrensningene i beliggenhet (hoh.) og tilgjengelighet.

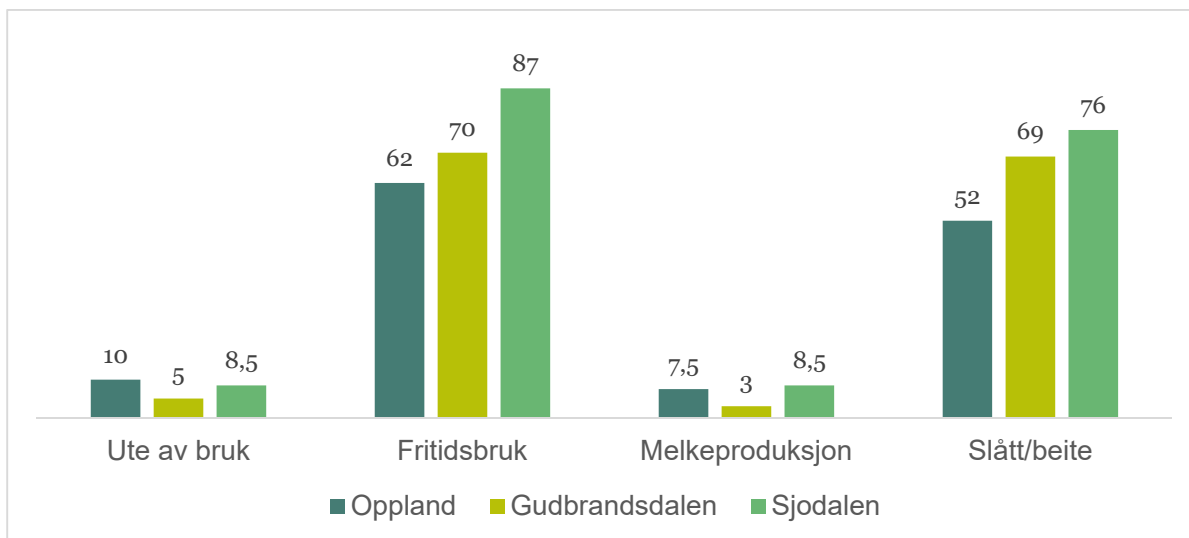
Vi går ut fra at de to utvalgene har en blanding av eldre og nyere setre, med seterdrift som ble avviklet eventuelt modernisert eller oppgradert til ulike tider, slik som Sjodalen. Innslaget av vintersetring er derimot ventelig større i Sjodalen enn i utvalgene vi sammenligner med.

I Sjodalen har vi kartlagt 23 setre. Utvalget fra Gudbrandsdalen omfatter 139 setre og utvalget fra Oppland 284 setre.

4.1 Bruk av setrene

Vi kan lese av grafen i figur 3 at grasressursene på setrene fortsatt er til stor nytte, men at det er blitt lite attraktivt å drive melkeproduksjon. Fritidsbruken er omfattende, og det er en lav andel setre som er helt ute av bruk.

Det er mest aktivitet på sjodalssetrene. I det store utvalget fra Oppland ligger aktiviteten lavest på alle områder bortsett fra melkeproduksjon, der Oppland er omtrent på høyde med Sjodalen. Setre helt ute av bruk, det vil si uten verken drift eller fritidsbruk, er det få av. I Sjodalen gjelder det to av 23 setre, som betyr 8,5 prosent. I utvalget fra Gudbrandsdalen er andelen setre helt ute av bruk lavest.

Figur 3: Bruk av setrene i Sjødalen i 2019 og i utvalgene i Gudbrandsdalen og Oppland i perioden 2009-2015. Tall i prosent.

4.2 Seterhus

Ved å sette tall på hva setrene inneholder av bygningstyper i dag og hvilke tilstand bygningene er i, kan vi få et klarere inntrykk av hva som står igjen, hva som er tapt og hva som står i fare for å bli borte. Vi setter de enkelte setrene inn i en større sammenheng der hensikten er å tydeliggjøre utviklingstendenser.

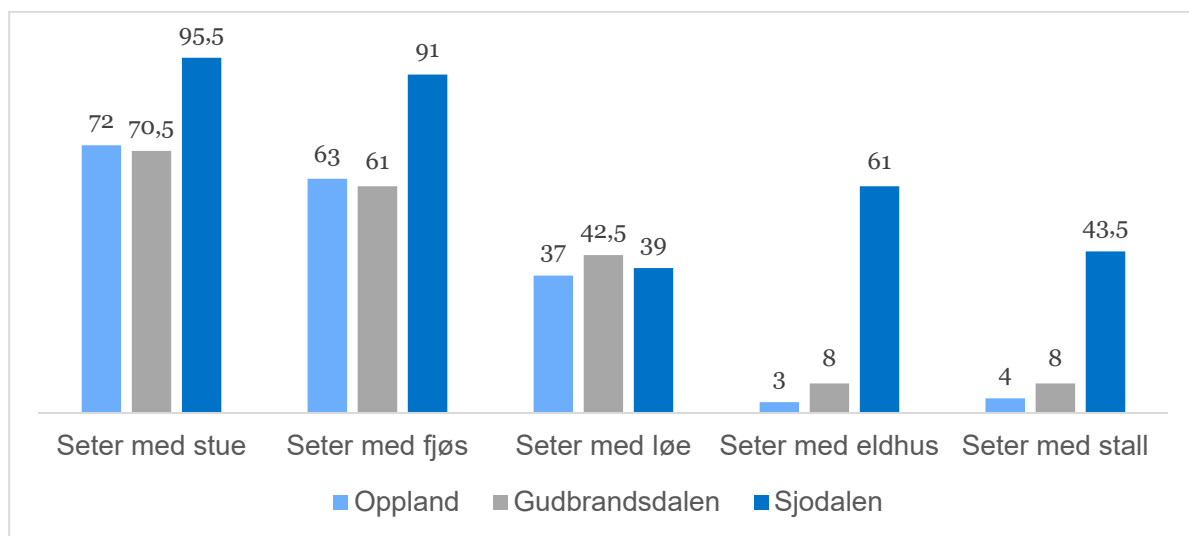
Hytter ved Storrviksbekken. Hytta er hustypen som holdes i best forfatning på setrene, både i Sjødalen og i utvalgene i Gudbrandsdalen og Oppland. Mange steder i landet har hyttene tatt over for seterhus. Det ser vi ikke i Sjødalen, der hytter holdes utenfor setertunene. Foto Kari Stensgaard 2019.

4.2.1 Hva står igjen av tradisjonelle seterhus

I Gudbrandsdalen har det vanligvis stått stue og fjøs på alle setre, og løe på de aller fleste. Stall og ystehus, derimot, har ikke stått på alle setre. Tallene vi får for andelen setre som har stue, fjøs og løe gir dermed direkte indikasjoner om bevaring eller tap, mens tall for stall og ystehus har mindre utsagnskraft om dette.

Figur 4 viser at Sjudalen, og spesielt vintersetrene, utmerker seg med et uvanlig bredt spekter av tradisjonelle seterhus bevart. Det er kun for løer at Sjudalen har større tap enn et av utvalgsområdene, og forskjellen er liten.

Den lavere andelen setre med stall og ystehus i utvalgene fra Gudbrandsdalen og Oppland kan kanskje forklares med at slike hus er blitt fjernet i disse områdene, men det er mest sannsynlig at Sjudalen har hatt større innslag av nettopp disse hustypene.

Figur 4: Andel setre med tradisjonelle seterhus i stående tilstand i Sjudalen 2019 og i utvalgene i Gudbrandsdalen og Oppland i perioden 2009-2015. Tall i prosent.

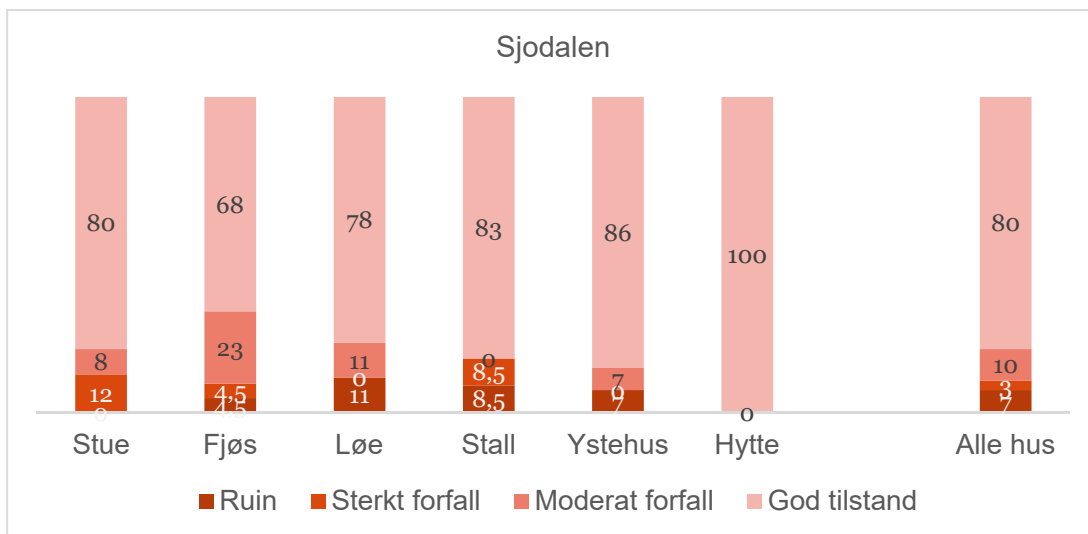
4.2.2 Seterhusenes tilstand

Ved registrering har vi gjort en vurdering av tilstand på hver bygning. Dette er en ytre visuell og subjektiv vurdering og må leses med forbehold. Vi har ikke vært inne i husene og har ikke fullstendig innsikt i husets forfatning. Men vi har sett alle hus med nokså likt blikk.

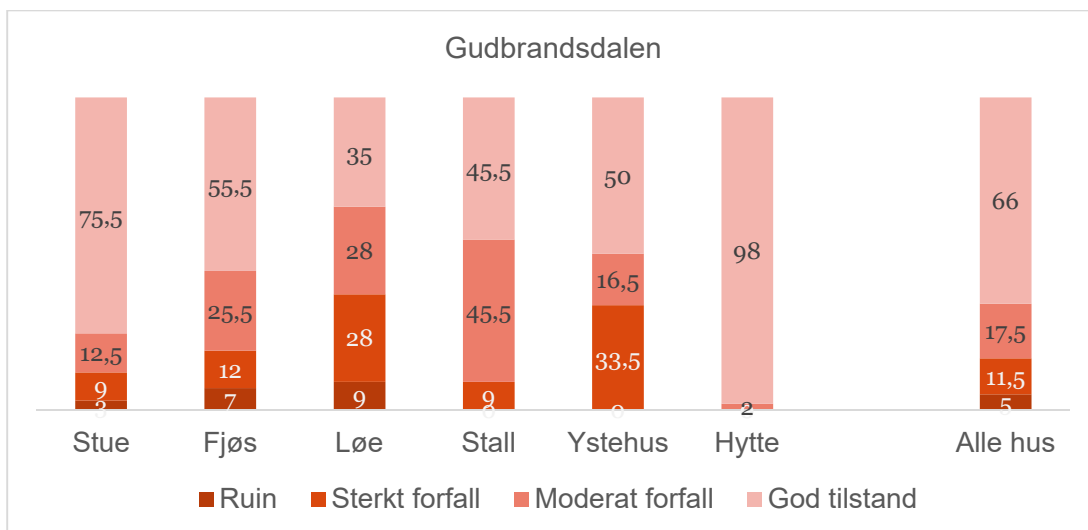
Grafene på neste side (figur 5-7) bekrefter inntrykket vi har fått av at bygningsmiljøene i Sjudalen holdes spesielt godt i hevd. I kategorien «alle hus» er det mer «god tilstand» i Sjudalen enn i utvalgene fra Gudbrandsdalen og Oppland. Det er tilsvarende mindre «sterkt forfall» og «ruin» i Sjudalen enn i utvalgene.

Seterstuene er i noe bedre tilstand i Sjudalen enn i de to utvalgene, men det er særlig på uthus som ikke lenger er i bruk på opprinnelig vis; fjøs, løer, staller og ystehus, at Sjudalen skiller seg ut på en god måte. Hytta er hustypen som holder aller best tilstand i samtlige utvalg.

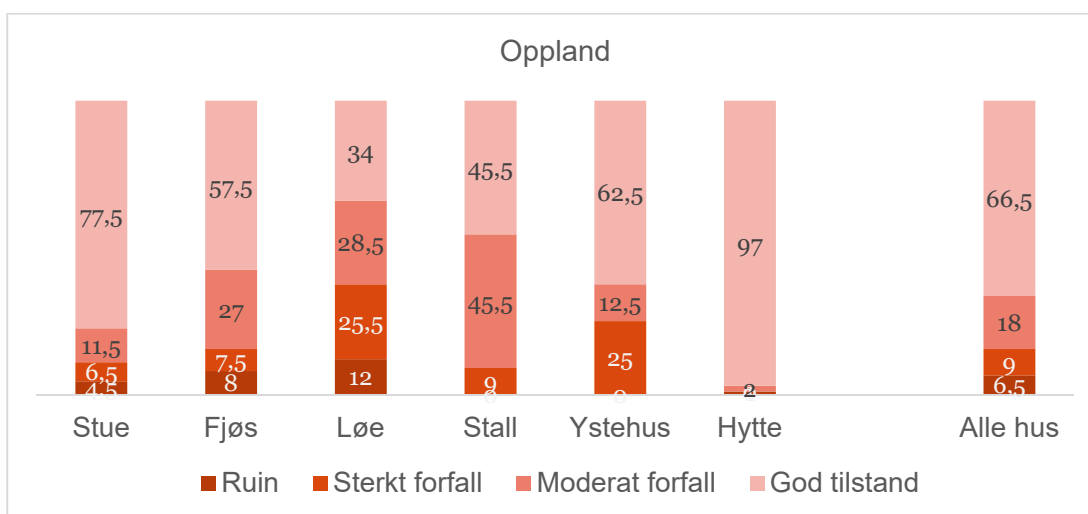
Utvalgene fra Gudbrandsdalen og Oppland viser nokså like verdier, bortsett fra at ystehusene er i bedre tilstand i Oppland-utvalget.

Figur 5: Tilstand på seterhus i Sjodalen

Figur 6: Tilstand på seterhus i Gudbrandsdalen

Figur 7: Tilstand på seterhus i Oppland

4.3 SEFRAK

SEFRAK er et register som i hovedsak omfatter hus bygget før 1900. Registreringene er landsomfattende, men ikke absolutt fullstendige. For eksempel er det ikke gjort slik registrering i Griningsdalen og veien inn til Griningsdalen, der fem av vintersetrene ligger. Likevel prøver vi SEFRAK som en indikasjon på omfanget av bygningstilgjør med gamle hus bevart.

Når vi trekker fram stående bygninger, det vil si bygninger som er i god stand eller mulig å bevare, gir en sammenligning av områdene følgende resultat:

Sjodalen har SEFRAK-registreringer på en eller flere stående bygninger på 43 prosent av setrene, og 23 prosent av de stående bygningene på setrene er registrert i SEFRAK.

Tilsvarende tall for utvalget Gudbrandsdalen er at 19 prosent av setrene har SEFRAK-registreringer, på 13 prosent av de stående bygningene. I utvalget Oppland er det også SEFRAK-registrering på 19 prosent av setrene, men på 12 prosent av bygningene.

Altså har vi en stor overvekt av SEFRAK-registreringer i Sjodalen i forhold til i utvalgsområdene. Med forbehold om ufullstendig SEFRAK-register, både i Sjodalen og i de andre områdene, kan dette være uttrykk for at det er et uvanlig stort innslag av gamle hus i Sjodalen.

Stue og fjøs er de mest tallrike SEFRAK-husene på setrene. Stue og fjøs utgjør 46 prosent av SEFRAK-registreringene i Sjodalen. I Gudbrandsdalen utgjør stue og fjøs nær 69 prosent og i Oppland-utvalget hele 73 prosent. Vi har tidligere vist at det er større bredde i gamle seterhustyper i Sjodalen enn i regionen totalt sett, og naturlig nok er staller, løer og ystehus bedre representert i SEFRAK i Sjodalen enn i de andre områdene.

Sjodalen har et uvanlig høyt antall hus registrert i SEFRAK, til tross for at det ikke er foretatt registrering på alle de gamle setrene. Samtlige hus på denne setra på Stuttgongen finnes i registreret. Foto Kari Stensgaard 2018.

5 Omfanget av seterdrift i Norge

Utmarka har bidratt med store ressurser til gårdene i tidligere tider, ikke minst gjennom setringen. I dag har disse ressursene mindre betydning for gårdene, og seterdrifta er sterkt redusert i omfang. Rundt år 1850 var seterdrifta i Norge trolig på sitt mest omfattende, da i overkant av 50 000 bruk drev med setring (Reinton). Det betyr at kanskje 100 000 setre var i bruk. I dag (tall for 2018) har 1057 bruk drift på 838 setre, og 13 prosent av alle melkebruk for ku driver setring (AgriAnalyse 2020). Antallet aktive setre har minket år for år gjennom hele 1900-tallet og fram til i dag. En vesentlig årsak til nedgangen er at antallet melkeprodusenter er kraftig redusert slik at grunnlaget for setring tynnes ut. En annen hovedårsak er at seterdrift er arbeids- og tidkrevende og for mange ikke gir god økonomi.

Tidligere Oppland fylke er fylket med absolutt flest aktive setre, med tidligere Hedmark på en klar annenplass. I 2015 hadde Oppland 39 prosent av de aktive setrene, mens Hedmark hadde 20 prosent. Det nye Innlandet fylke rommer dermed godt over halvparten av det aktive seter-Norge.

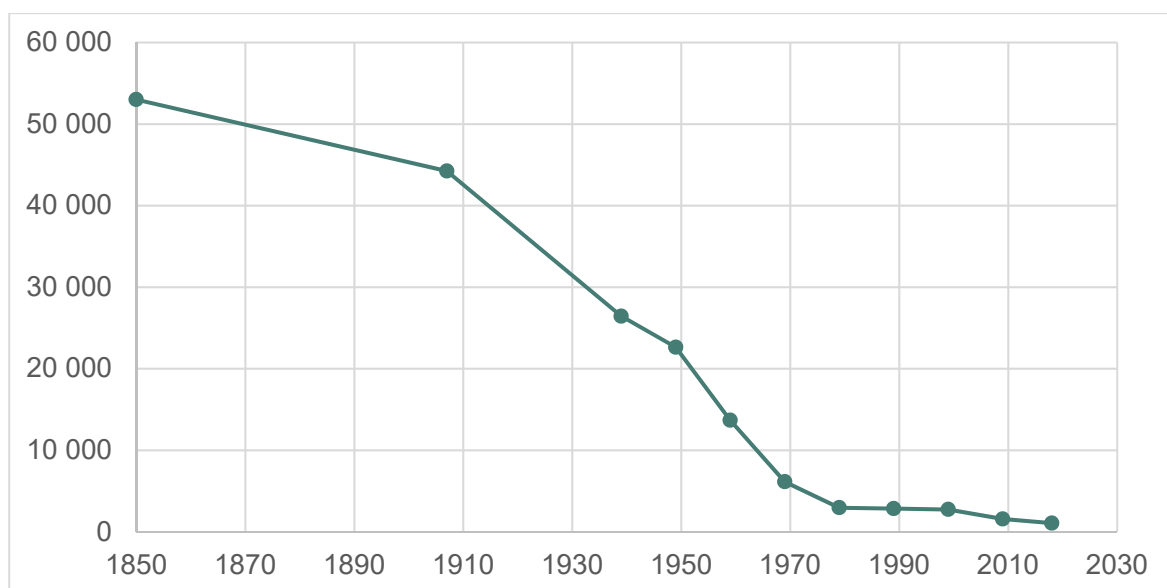
I 1969 dro 6 130 bruk til seters. Det tilsvarte 7 prosent av melkeprodusentene. Seterbruket hadde uvanlig lav tilslutning nettopp dette året.

Nedgangen i setertallet fikk en bråstopp rundt 1980. Siden holdt nivået seg noenlunde til rundt 2000. Deretter har nedgangen fortsatt, men i et mye svakere tempo. Hvorfor det stoppet nettopp rundt 1980, er uvisst. Nasjonale tilskudd til seterdrift kom i gang først ti år etter, i 1989.

Selv om antallet setre er redusert, har *andelen* melkebruk som setrer faktisk tatt seg opp igjen. Både i 1939 og i 2009 lå andelen seterbrukere på 14 prosent. I perioden mellom gikk andelen ned til 7 prosent, med året 1969 som et bunnår.

Videre utvikling er uvisst. I 2018 var andelen seterbrukere igjen sunket, men bare med ett prosentpoeng siden forrige tiår (AgriAnalyse). Men uavhengig av tall og prosenter har vi nå få melkeprodusenter igjen, og svært få setre som benyttes til melkeproduksjon.

Fritidsbruk er den vanligste beskjeftigelse på setrene, og setrene har i mye større grad funksjon som fritidsanlegg og kulturminner enn som anlegg for næringsdrift.

Figur 8: Antall gårdsbruk med seter eller del i seter. Tall fra Reinton for året 1850 og fra AgriAnalyse for 2018. Øvrige tall fra SSB.

5.1 Melkeproduksjon i 1969 og 2019

Det har skjedd betydelige endringer i husdyrholdet mellom 1969 og 2019. I 1969 var moderniseringen som fulgte etter krigen i full gang, men ennå fantes brukene med to kyr og en gris. Og som vi har sett, drev man fortsatt med håndmelking av kyr på mange setre. Nede på gården var imidlertid melkemaskina kommet på plass.

Melkemaskina har gjennomgått mange forbedringer, som har gjort arbeidet stadig lettere, og melkehygiene sikrere. I de siste tiårene har melkeroboten fått innpass i norske fjøs. Halvparten av kyrne melkes nå av robot. Roboten har også inntatt enkelte seterfjøs, i mobil utgave.

Antall bruk med melkeproduksjon og antall produksjonsdyr er kraftig redusert på disse årene, mens besetningsstørrelse og dyras produksjon har økt tilsvarende.

I 1969 ble trolig alle melkedyr holdt i bås fjøs. Nå går godt over halvparten av kyrne i løsdriftsfjøs.

Her er noen tall som kan belyse utviklingen, hentet fra Statistisk Sentralbyrå, Landbruksdirektoratet og Tine.

Melkeproduksjon i norsk landbruk	1969	2019
Antall besetninger med melkeku	82 177	7 598
Antall besetninger med melkegeit	3 488	267
Antall melkekyr	436 353	215 069
Antall melkegeit	73 248	36 355
Besetningsstørrelse melkeku	5,3	28 (2018)
Besetningsstørrelse melkegeit	21	118
Kg melk/ku/år	4 100	7 987
Kg melk/geit/år	383	694
Antall jordbruksbedrifter	154 977	39 185
Areal per bruk	62	252
Antall bruk med seter/del i seter	6 133	1 057 (2018)

5.2 utfordringer for seterdrifta

I rapporten og intervjuene fra 1969 går det fram at hovedutfordringene for setring framfor alt ligger i problemer med å få tak i budeier, og at det er blitt dyrt å betale arbeidshjelp. Den lange avstandene mellom Sjudalen og bygda gjør seterdrifta ekstra utfordrende. På de tradisjonelle setrene er det innleide budeier dette året, som vanlig, mens det på de nysetrene vi har informasjon om, er eierne selv som gjør jobben.

I 2019 er hovedutfordringene de samme som i 1969. Dette belyses i AgriAnalyse sin spørreundersøkelse fra 2020, der seterbrukere er bedt om å prioritere tre av tolv temaer på en liste over aktuelle utfordringer. Svarene rangerer arbeidsmengde og lønnsomhet som de klart største utfordringene. Dernest kommer investeringsbehov, det å skaffe kvalifisert arbeidshjelp og at man ikke er tilknyttet strømmnett. Videre kommer problemer med å kombinere seterdrifta med andre jobber, skole og/eller barnehage.

Temaer som har fått lav score er hyttenaboer, seternaboer, dårlig vedlikeholdt vei og manglende vei. Av temaer folk selv har nevnt under «annet», er problemer med leieforhold, beitekvalitet, gjengroing,

andre dyr, lange avstander mellom gården og setra, hytter og turisttrafikk i beiteområdet, nye krav om celletall i geitemelk, og at minimumskravet for å motta setertilskuddet har økt fra 4 til 6 uker setertid.

Figur 9: Utfordringer med seterdrift 2019. Informasjon hentet fra AgriAnalyse 2020..

Man kan nå søke om et tilskudd på kr 50 000 for å ha melkeproduksjon på setra i minst 6 uker. Siden 2019 er tilskuddet endret fra en fylkesvis til en nasjonal ordning, og alle setre mottar samme sum. Fellessetrene må dele tilskuddet på deleierne.

Seterdrifta er mer regulert i dag enn for 50 år siden. Fra Miljøtilsyn og meieri er det kommet stadig strengere hygienekrav til melk, melkeutstyr, vanntilførsel og garderobe. Det stilles også krav til standard på vei og snuplass som skal tåle store tankbiler. Kostnadene med å holde et seteranlegg i orden har dermed økt.

For bruk som ønsker å starte opp igjen med seter i gamle fjøs kan ombygging og tilrettelegging bli kostbart. Dyrene er blitt tyngre og buskaper har som regel økt i antall. Ofte vil det være behov for nytt fjøs eller total ombygging av det gamle. Dagens høytytende kyr trenger mer konsentrert fôr enn beiting i utmark og på setervoll kan gi, om de ikke skal gå mye ned i melkemengde. Det innebærer frakt av kraftfôr til setra, ofte også grovfôr.

For geitesetre har det dukket opp nye utfordringer. Tine (meieriet) vil stramme inn kravene til celletall i geitemelka for å forbedre melke kvaliteten. Celletallet er et uttrykk for grad av betennelsesreaksjon i juret og måles som mengden hvite blodlegemer. Celletallet øker ved den naturlige slitasjen juret får når geitene beveger seg ute ved beiting, og ved brunsten om høsten. Genetikken spiller også en rolle, og geitene har ulike resultater. Seterbrukere er redd for at en innskjerping av kravene vil spenne bein under seterdrifta og sende geitene inn i fjøset igjen. De ser Tines sak som lite fleksibel og demotiverende. Ordningen kan bli satt i verk fra januar 2021. (https://www.nrk.no/innlandet/tine-reklamerer-med-dyr-pa-beite_-na-ma-de-inn-i-fjaset-1.14730007)

Et nytt og lokalt problem i Sjudalen er knyttet til turisme og ferdsel. DNT vil sette opp en ny turisthytte i nærheten, der en av hovedferdselsveiene inn til hytta blir gjennom Griningsdalen med sine to aktive geitesetre. Seterbrukerne ser dette som et stort problem, da økt turisttrafikk vil forstyrre geitenes beitemønster. De hevder at turgåere kan lede spesielt killingene på avveie og skape mye merarbeid for budeiene. Det er sterk kritikk mot plassering av hytta også fra naturvernhold.

(<https://www.nrk.no/innlandet/dnt-i-strid-med-naturvernforbundet-og-beitenaeringa-om-plasseringen-av-dronningsetra-1.15144994>)

Geiter er sosiale og sjarmerende dyr, og samtidig en utfordring for omgivelsene. Folk, biler og annet utstyr skal helst utforskes og tygges litt på. Her har budeie Silje Øyen på Griningsdalssetra besøk av journalist Even Lusæter fra NRK Innlandet. Foto Oskar Puschmann 2019.

Sau med blå mule har vært et vanlig syn i Sjødalen etter Tsjernobylulykken i 1986. Området fikk mye radioaktivt nedfall. Setring og beiting kunne fortsette som før, men det ble satt inn flere tiltak, blant annet utsetting av saltstein med berlinerblått. Dette er et stoff som bidrar til å fjerne det radioaktive stoffet cesium raskere. Det er også et sterkt fargestoff. De siste årene skal verdiene for radioaktivitet ligge langt innenfor trygge grenser. Foto Kari Stensgaard 2018.

6 Lokalt engasjement for setrene

Vi har sammenlignet Sjudalen med andre setermiljøer i Gudbrandsdalen og Oppland. Til tross for nedgangen i drift i Sjudalen, fant vi mer aktivitet her enn i de andre områdene. Vi fant også mer rikholdige bygningsmiljøer og bedre tilstand på seterhusene i Sjudalen, selv om det står bra til med setrene også i de andre områdene.

Hvor finner vi så forklaringen på at setrene i Sjudalen holder seg så bra? Når vi spør folk i området om hva som motiverer til å ta så godt vare på setrene, skjønner vi at det ikke er helt lett å svare på. Men det framgår at bygningsmiljøer, landskap og kultur har stor verdi for privatpersoner og lokalsamfunn. Man er stolt av bygningsarven og av historien, og man er glad i livet i fjellet. Flere vi har snakket med, har uttrykt at de gjerne skulle tilbragt mer tid på setra i fritida.

Setrene i Sjudalen har en unik historie, ved at de helt til for 100 år siden ble brukt både sommer og vinter. Seteranleggene er uvanlig store og innholdsrike. Vintersetring har foregått også andre steder, særlig i Gudbrandsdalen og Østerdalen, men ingen steder finnes en så stor og godt bevart samling av setre etter denne tradisjonen som i Sjudalen.

I Vågå hadde man tilgang til stor skog, og seterhusene er laftet i solid tømmer. Flere uthus ruver med to etasjer. De skiller seg fra forestillingen kanskje mange av oss har om setre med lave grå hus som nærmest går i ett med omgivelsene.

Det tørre innlandsklimaet i Gudbrandsdalen er gunstig for bevaring av trehus og gir bygningene mulighet for lang levetid.

Byggeskikken i Nord-Gudbrandsdalen ble tidlig utpekt som spesielt vakker og verdifull, og det er her vi finner flest fredete hus i privat eie i Norge. Vågå skal være kommunen med aller flest freda hus. Fredning er ikke et godt mål på vellykket bygningsbevaring i seg selv. Men vi kan betrakte omfanget av fredning som en indikator på et område med mye gammel bygningskultur, og på at grunneiere og innbyggere her har store kunnskaper og sterk bevissthet om verdiene som ligger i byggeskikk og tradisjoner.

Grenda Nordherad i Vågå var ett av 22 områder i landet som fikk status som *Utvalgt kulturlandskap i jordbruket* i 2009. Siden har det blitt 45 utvalgte områder. «Dette er særegne jordbrukslandskap med store biologiske og kulturhistoriske verdier, skapt av mennesker i samspill med naturen gjennom generasjoner. Særpreget blir tatt vare på gjennom fortsatt drift, skjøtsel og vedlikehold i områdene» (Landbruksdirektoratet). Satsingen er et spleiselag mellom landbruks-, natur-, og kulturminnemyndighetene, og helt sentralt står bønder og andre som drifter områdene.

Åtte av setrene vi har sett på i Sjudalen hører til gårder i Nordherad. En slik nasjonal verdsetting bør ha positiv virkning på folks holdninger til god skjøtsel, selv om Sjudalen med setrene ikke er med i forvaltningsplanen, og ikke inngår i økonomiske støtteordninger for Nordherad.

Også i kommunal forvaltning er det engasjement for setrene. Vågå kommune laget i 2009 en egen kommunedelplan for seterkultur. Under overskriften «Oppsummering av kulturhistorisk verdi» i planen kan man blant annet lese:

«Oversikten over sætrene og bygningsmassen gjev eit stort bilete der ein ser at Sjudalen historisk har vore svært viktig som sæterdal. Talet på SEFRAK-registrerte bygningar er stort, og med stor variasjon i bygningstypar... Sett i samheng med sæterkulturen har derfor Sjudalen ei sjeldan brei og djup verdi for kulturminnevernet».

7 Refotografering – bildepar fra 1969 og 2019

Seterbruket har vært i sterk endring over lang tid, og i flere setertrakter er setre forlatt eller brukes på nye måter. Men i bildene fra Sjødalen er det lett å kjenne seg igjen, selv 50 år etter.

NIBIOs serie med bildepar fra ulike tider, kalt Tilbakeblikk, er vist i ulike fora rundt i landet. De har blant annet stått på Oslo lufthavn Gardermoen, på Rådhusgalleriet i Oslo og på mange museer. Bildene har til og med vært på Norsk høstfest i Minot i Nord-Dakota i USA. Sommeren 2020 vises nye bildepar i avisa Nationen for 16. år på rad, og på en egen Facebook-side legges nytt bilde ut hver uke.

Det har vist seg svært vellykket å vise landskap og endring i bilder. Folk i alle aldre har vist stor interesse for å se «før-og-nå»-situasjoner i bildene. Bildeparene åpner for tanker om hvilke verdier vi har og hvilke vi får tilført, eventuelt mister, når omgivelsene våre endres. Aller mest virkningsfullt er det når bildene får folk til å tenke framover, på om utviklingen går i en retning man ønsker, eller om det er mulig å innrette seg slik at den svinger i en annen og bedre retning.

100 bilder fra Sjødalen i 1969 er nå refotografert. Relevante data om fotoståsted og opptakssituasjon er dokumentert. Dermed er det lagt tilrette for en eventuell ny refotografering ved Sjødalen om nye 50 år. Eller før.

Til bildet under, av kua i fjøsdøra, var det nokså enkelt å finne tilbake til både ståsted, fotoretning og billedutsnitt for ny fotografering. I andre situasjoner kan vegetasjon eller nybygg dekke til motivet fra forrige gang, og av og til har inngrep i landskapet ført til at selve ståstedet er borte.

Det var ikke lenger melkekyr på Kvarbergsetra i Griningsdalen i 1969, men det var storfe på beite, som fikk bruke det åpne fjøset som le. I 2019 blir vollen beitet av sau, men for dem er fjøsdøra stengt. Foto Arthur Sand i 1969 og Oskar Puschmann i 2019.

Fra setertunet på Storrviksbesstrond er det panoramautsikt. Setra er helt ute av bruk. Nå er det vesle geitfjøset borte og kuffjøset ramler sammen. På plassen nedenfor står ei lita krambu som har forsynt folk med det mest nødvendige av mat og godteri. Nå får den selskap av et kafébygg som er under bygging (til venstre). Foto Arthur Sand i 1969 og Oskar Puschmann i 2019.

På Lundesetra ble melkeproduksjonen tatt opp igjen på 1990-tallet. Fjøset ble rustet opp og det ble gjort flere endringer i bygningsmassen. Spontaket på driftsbygningen ble erstattet av bølgeblikk mens andre hus fikk tilbake never og torv. Vegetasjonen vokser opp igjen på de tidligere snaugnagde områdene inntil setra. Foto Arthur Sand i 1969 og Oskar Puschmann i 2019.

Under Griningsdalskampen ligger Kampesetra. Her er det store uthus. På borte ende av løa til venstre, står stallen bygd inntil. Videre ses eldhus, stue og fjøs for ku med påbygg for geit i front. Da vi ankom setra, hadde flokken med ammekyr kommet seg inn gjennom gjerdene og kost seg med rasering på tunet. Foto Arthur Sand i 1969 og Oskar Puschmann i 2019.

I de seinere åra har innslaget av kjøttfe økt i Sjordalen. Større og tyngre dyr kan nok sette gjerder og andre innretninger på prøve. I 2019 er det dyr av rasen Hereford som utgjør beite-patruljen på Kampen. Fjøset er en nyere variant av det gamle trevfjøset, der alle tak var røstet i samme retning. Foto Arthur Sand i 1969 og Oskar Puschmann i 2019.

I lia bak setra kan vi se at tregrensa ligger på samme nivå i 2019 som i 1969. Takket være geiteflokkene i dalen er det ingen endring på 50 år. Som i bildene fra Lundesetra (s.46), er det også på Kvarbergsetra flere torvtak å se i 2019 enn i 1969. Foto Arthur Sand i 1969 og Oskar Puschmann i 2019.

Tidligere åpne arealer rundt setrene har grodd til, og setrene blir liggende som lysninger i et skoglandskap. Bygningene på Mosbesstrond er fortsatt på plass, men fra denne vinkelen er stue og eldhus skjult bak bjørkene som vokser opp utenfor gjerdet. Stallen som sto midt i anlegget er flyttet bort til innhusene. Foto Arthur Sand i 1969 og Oskar Puschmann i 2019.

På nysetrene er det lite endring å se i bygningsmiljøene. Solheimsetra ble anlagt på slutten av 1940-tallet. Her er også mye av de gamle stakittgjerdene bevart. Færre beitedyr på jobb har ført til at de tidligere beitearealene rundt setra gror til. Foto Arthur Sand i 1969 og Oskar Puschmann i 2019.

På nysetra Nordal var det full drift og i tillegg nydyrking i 1969. Vollen er blitt stor og graset blir slått årlig. På vollen samles også gårdens saueflokk før hjemkjøring og innsett om høsten. Foto Arthur Sand i 1969 og Oskar Puschmann i 2019.

Det gamle trevfjøset er kanskje den mest særpregede bygningen i Sjodalen. Denne står på Stuttgongen, og er bygd i stort grovt tømmer. Huset har tre rom og 30 båsplasser. Det ser ut til å være i bedre stand i 2019 enn det var i 1969. Foto Arthur Sand i 1969 og Oskar Puschmann i 2019.

Utover på 1900-tallet ble det bygd flere nye store driftsbygninger i Sjordalen. Nå ble det rom for dyr, fôr og redskaper i samme hus. Driftsbygningen i Grasvika fra 1920-21 er nok den største, og rommer både kuffjøs, geitfjøs, stall og fôrlager. Foto Arthur Sand i 1969 og Oskar Puschmann i 2019.

Ostbua var det innerste rommet i seterstua. Ofte hadde den bare en glugge for lufting. Seinere er slike rom typisk bygd om til soverom, og har fått vinduer. Så også på Hellesetra. I denne stua ser vi at inngangsdøra også er flyttet på, faktisk flere ganger. Foto Arthur Sand i 1969 og Oskar Puschmann i 2019.

Karstugua på Helle var opprinnelig setras eldhus. Ei aurbu med kjellerrom bygd delvis inn i bakken. I seinere tid har huset fått nytt tak og mer panel. Karstugu er lokal betegnelse på hus som ble brukt til overnatting for arbeidshjelp. Foto Arthur Sand i 1969 og Oskar Puschmann i 2019.

Flere løer, eldhus og fjøs er blitt borte på de gamle vintersetrene. Løa på Stuttgongen er det nå bare tuftene igjen etter. Til gjengjeld er det blitt sikt til nydyrkingsfeltet til nysetra Rugsveen på andre siden av elva. Foto Arthur Sand i 1969 og Oskar Puschmann i 2019.

Eldhus eller ysthus var viktig å ha på setrene, også etter at man sluttet med ysting. Ysthusene som er fjernet etter 1969 var alle bygd i reisverk. Dette huset står kanskje også i fare for å bli borte. Foto Arthur Sand i 1969 og Oskar Puschnann i 2019.

I bekken ned fra Ingulsjøen står en gammel tradisjonell fiskeinnretning som lokalt kalles sleo. Sløe er et annet navn på innretningen. Sleohuset er en effektiv felle eller ruse som fanger fisken og stenger den inne. Det var bygd opp lave ledegjerder med stein som ledet fisken inn mot huset. Slike hus er (trolig) sjelden vare i dag. Foto Arthur Sand i 1969 og Oskar Puschmann i 2019.

Fisket i Sjudalen var bare for husbruk i 1969 og i 2019. I tidligere tider var fisket en viktigere matauk, og også mulig inntektskilde. De tradisjonelle setrene hadde naust og fiskebuer, gjerne ved flere vann. I ei vik kalt Pullen står naust og buer for tre setre samlet i et slags fiskevær. Foto Arthur Sand i 1969 og Oskar Puschmann i 2019.

Referanser

Arne Lie Christensen, rapport 1972: *Feltarbeid i Sjodalen 1969*. Institutt for folkelivsgransking, Universitetet i Oslo.

Grunnlagsmateriale fra feltarbeidet i 1969,: foto, beskrivelser, tegninger og intervjuer. Lånt fra institutt for kulturstudier og orientalske språk, Universitetet i Oslo. (UiO, IKOS).

NIBIO rapport 88/2017: *Hvordan står det til på setra? Registrering av setermiljøer i perioden 2009 – 2015*.

AgriAnalyse 2020: Rapport 3/2020: *Færre og større melkebruk – hva skjer med seterdrifta?*

Vågå kommune 2009: Kommunedelplan for sæterkultur i Vågå kommune. Del 1 Randsverk – Sjodalen.

Hindsæter fjellhotell: informasjonstekster

Landbruksdirektoratet: Søknader om produksjonstilskudd i landbruket: PT-søknader 2019

Lars Reinton 1955: *Sæterbruket i Noreg I*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning.

Anders Sandvig 1942: *Seterliv og seterstell*. Johan Grundt Tanum forlag, Oslo.

<https://www.landbruksdirektoratet.no/no/miljo-og-okologisk/kulturlandskap/utvalgte-kulturlandskap>

Norsk institutt for bioøkonomi (NIBIO) ble opprettet 1. juli 2015 som en fusjon av Bioforsk, Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning (NILF) og Norsk institutt for skog og landskap.

Bioøkonomi baserer seg på utnyttelse og forvaltning av biologiske ressurser fra jord og hav, fremfor en fossil økonomi som er basert på kull, olje og gass. NIBIO skal være nasjonalt ledende for utvikling av kunnskap om bioøkonomi.

Gjennom forskning og kunnskapsproduksjon skal instituttet bidra til matsikkerhet, bærekraftig ressursforvaltning, innovasjon og verdiskaping innenfor verdikjedene for mat, skog og andre biobaserte næringer. Instituttet skal levere forskning, forvaltningsstøtte og kunnskap til anvendelse i nasjonal beredskap, forvaltning, næringsliv og samfunnet for øvrig.

NIBIO er eid av Landbruks- og matdepartementet som et forvaltningsorgan med særskilte fullmakter og eget styre. Hovedkontoret er på Ås. Instituttet har flere regionale enheter og et avdelingskontor i Oslo.

Forsidefoto: Kari Stensgaard – Kvarbergsetra 2019
Baksidefoto: Arthur Sand – Mosbesstrond 1969